

Зоя Михайлівна Мірошник,

доктор психологічних наук, доцент кафедри практичної психології
Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ “Криворізький національний
університет”

ВЗАЄМОДІЯ ОСНОВНИХ КОМПОНЕНТІВ РОЛЬОВОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ З ЧИННИКАМИ, ЩО ЇЇ ДЕТЕРМІНУЮТЬ

У статті проаналізовано основні чинники (причини), що впливають на рольові профілі як основні компоненти рольової структури особистості, розкрито їх зміст. Відображено особливості взаємодії чинників із моделями поведінки сучасного вчителя. Доведено, що рольові профілі є якісною характеристикою особистості професіонала.

Ключові слова: особистість, рольова структура, рольова структура особистості, чинник, рольовий профіль.

Постановка проблеми у загальному вигляді. З огляду на те, що роль як елемент структури особистості визначається місцем у певній системі стосунків з іншими людьми, перед особистістю постає низка вимог, які обов'язково висуваються до неї залежно від системи очікувань щодо її поведінки в конкретній ситуації, можливе визначення рольової структури особистості як системи моделей поведінки. Рольова структура особистості – це таке психологічне утворення, в якому рольові профілі інтегровано в конструктивні моделі поведінки таким чином, що забезпечують успішну професійну діяльність. Цей соціально-психологічний феномен характеризується високим рівнем особистісного розвитку, психологічної культури, самодостатністю і підготовкою свідомості фахівця до динаміки актуалізації та зміни можливих позицій і намірів у процесі суспільної взаємодії. Нині назріла потреба в науковому обґрунтуванні змісту педагогічної діяльності вчителя та дослідженні соціально-психологічних чинників, а саме: рольових профілів і позицій учителя

в суспільстві, його соціальних та професійних ролей, вимог суспільства до виконання вчителем цих функцій.

Рольова структура особистості вчителя початкових класів – це певна система, взаємозв'язок і послідовність виконання ним соціальних, психологічних та професійних ролей, об'єднаних у рольовий комплекс і спрямованих на досягнення психолого-педагогічних цілей шляхом вирішення низки психологічних проблем та педагогічних завдань. Проте, незважаючи на всю її важливість для змістовної характеристики особистісного розвитку вчителя, станом на сьогодні відсутні системні дослідження рольової структури особистості як соціально-психологічного явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. У сучасній психології наукові погляди на ролі особистості відтворено в дослідженнях Г. М. Андреевої, Н. Н. Богомолової, Л. П. Буєвої, Е. Е. Вендрова, П. П. Горностая, І. С. Кона. Визначенню структури рольової поведінки особистості у професійній діяльності останніми роками приділяється підвищена увага. З огляду на ускладнення процесів діяльності, підвищення значущості її результатів, – особливо для фахівців соціономічних професій, – вивчення змістовної характеристики особистості (її структури) набуває особливої актуальності. Водночас слід зауважити, що окреслена тематика в багатьох своїх аспектах не знайшла послідовного і вичерпного розкриття в наукових працях у контексті аналізу рольових профілів, соціально-психологічних та професійних ролей і рольових позицій особистості.

Метою статті є визначення психологічних особливостей взаємодії основних компонентів рольової структури особистості з чинниками, які її детермінують.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У науковий обіг термін “роль” ввели вперше (20–30 рр. ХХ ст.) американські вчені Дж. Мід і Р. Лінтон. При цьому Ральф Лінтон визначав роль як “динамічний аспект статусу”. Під статусом він розумів сукупність прав та

обов'язків людини, будь-яку соціальну позицію особистості, а роль виступала як певна демонстрація цієї позиції. Дослідник трактував соціальну роль як одиницю суспільної культури, яку можна оцінити у вигляді заданої людині системи норм. Саме йому належить розробка концепції статусів і ролей. Дж. Мід, розкриваючи особливості взаємодії з властивим йому середовищем, відокремив поняття “соціальності” як особливу категорію, що означає факт можливої участі людини в різних соціальних взаємодіях. Особливу роль в них психолог відводить свідомості, яка має передусім інструментальну природу, тобто є засобом пристосування індивіда до середовища. Поняття соціальної ролі пов'язано з різноманітністю функцій, що людина виконує та здатна виконувати в соціумі. І Джордж Мід, і Ральф Лінтон розглядають соціальну роль як особливе явище, в якому об'єднується особистість та суспільство. При цьому індивідуальні вияви людини співвідносяться із суспільними нормами.

Специфіка соціальних ролей, їх класифікація позначені увагою в соціально-психологічних рольових теоріях інтеракціоністського (Р. Лінтон, Р. Ромметвейт) і символічного інтеракціоністського (Г. Блумер, Ч.Х. Кулі, Дж. Мід, Т. Шибутані та ін.) напрямків. Структурна рольова теорія (Т. Парсонс, Р. Кеттелл, М. Мендел, Х. Уайт, С. Уайншіп) вивчає ролі як зразки поведінки, що відповідають стійким організаціям людей. Організаційна рольова теорія передбачає вивчення ролей, які відповідають нормам організацій (М. Ван-Селл, Н. Гросс, Р. Л. Кан). У когнітивній рольовій теорії (Я. Л. Морено) вивчається кореляція між рольовими очікуваннями і поведінкою людини.

Нині існує декілька підходів до вивчення ролей особистості: соціально детермінований підхід; особистісно детермінований підхід; соціально особистісний підхід; гендерний підхід.

У межах соціально детермінованого підходу працювали соціологи, соціальні психологи, здебільшого – представники символічного інтеракціонізму. Роль розглядається як елемент структури групи, а отже поведінка індивіда є соціально детермінованою відповідно до встановлених норм, приписів, стандартів. Роль є моделлю поведінки відповідно до статусу, а

вирішальним чинником розвитку особистості виступає соціальне середовище [5; 6]. Т. Парсонс акцентував увагу на зовнішній детермінованості ролі і тому виокремив такі чотири основні елементи в її структурі [6]: опис типу поведінки, що відповідає цій ролі; приписи (вимоги) до цієї ролі: права й обов'язки відповідно до позиції, яку займає виконавець ролі, система очікувань; оцінка виконання ролі: сукупність дій виконавця, власна оцінка та оцінка оточуючих на предмет відповідності очікуванням; санкції – соціальні наслідки тієї чи іншої дії в межах цієї соціальної системи. Означений підхід стосується соціальної сторони професійної ролі, не враховуючи особливості впливу на роль особистості її виконавця.

Особистісно детермінований підхід визначає роль як сукупність внутрішніх психологічних характеристик особистості й індивідуальності. У межах цього підходу ролі розглядаються як передумова для формування особистості. Представники цього напрямку Е. Берн та Я. Морено, на відміну від поглядів, поданих у течії символічного інтеракціонізму, наголошували на тому, що особистість виникає з ролей, тому в їх теорії ролі розглядаються як внутрішній, особистісний, психологічний феномен [1; 3].

З психологічної позиції на роль впливають такі основні вектори: ставлення до партнера зі взаємодії (зовнішнє оточення: колеги, клієнти, керівництво, підлеглі); ставлення до процесу (виконання робочих функцій і переживання цього); ставлення до самого себе (суб'єкта, що характеризує рольову концепцію).

Ролі особистості значною мірою визначаються як системою внутрішніх характеристик особистості, так і соціальним середовищем, яке створює для суб'єкта ролі певні стереотипи й обмеження. Діалектичним поєднанням двох попередніх підходів став соціально особистісний підхід, що передбачає врахування як внутрішніх, індивідуальних характеристик суб'єкта ролі, так і соціальних очікувань, стереотипів, суспільних норм тощо. Одним із фундаторів цього підходу можна вважати сучасного психолога П. П. Горностая, який науково обґрунтував рольовий підхід у соціальній психології особистості та

визначив дуалістичну природу її ролей [2]. Професійна роль, як і будь-яка інша роль особистості, є дуалістичним феноменом, містком між особистістю та групою чи соціумом. Отже, знехтувати жодною з цих компонент неможливо. П. П. Горностай виокремлює декілька найбільш вагомих характеристик (параметрів) ролей особистості: локус рольового конфлікту, що характеризує схильність людини орієнтуватися на зовнішній чи внутрішній рольовий конфлікт, відповідно обираючи екстернальну чи інтернальну стратегію поведінки; рольова компетентність, що є здатністю особистості оперативно володіти своїми психологічними ролями, бути повноправним суб'єктом цих ролей, включати рольову поведінку в процес власної життєдіяльності і життєтворчості; рольове переживання як емоційний стан, що супроводжує рольову поведінку особистості й є важливим компонентом рольової Я-концепції особистості, характеризуючи емоційно-ціннісне ставлення до себе як до суб'єкта ролі [2].

У контексті нашого дослідження для характеристики рольової структури особистості вчителя найбільш важливою є рольова компетентність, яка, на думку П. П. Горностая, містить такі компоненти: рольова варіативність (різноманіття репертуару психологічних ролей особистості, що містить багато різновидів соціальних і психологічних ролей особистості, а також уявні ролі); рольова гнучкість (уміння легко переходити від однієї ролі до іншої та не концентруватися на окремих ролях); рольова глибина (опора в рольовій поведінці не на зовнішню підструктуру ролі, експектації, а на глибинні складові: рольову Я-концепцію, рольове переживання); здатність до рольової децентрації (здатність до перевтілення, рольова емпатія, рольова рефлексія) [2].

Готовність учителя працювати з найменшими у школі учнями не лише визначається наявністю в нього теоретичних знань і практичного досвіду, а й обов'язково залежить від уміння і бажання успішно виконувати свої професійні ролі, об'єднані у рольові профілі: “психолог” – “педагог” – “соціал”. “Психолог” – це рольова група, яка визначається сукупністю детермінант, що забезпечують психологічний комфорт дитини, її адекватну самооцінку,

розвиток, сприятливий психологічний клімат у класі. “Педагог” – це група ролей учителя, яка визначається поєднанням детермінант, що забезпечують здійснення основних професійних обов’язків учителя: навчати та виховувати дітей, створювати умови для психічного розвитку кожного учня, бути прикладом для них. “Соціал” – рольовий профіль, який поєднує в собі ролі, пов’язані з уміннями вчителя забезпечити психологічну адаптацію дитини в колективі, виховувати відповідні соціально-психологічні якості, сприяти розвитку соціально-психологічної активності особистості, конструювати взаємини в соціальному оточенні.

На формування рольових профілів і моделей поведінки вчителя початкових класів впливають відповідні чинники, що детермінують професійні ролі як компоненти рольової структури особистості, а також визначають зміст педагогічної діяльності вчителя.

У психології (О. М. Леонт’єв, Р. С. Немов, С. Л. Рубінштейн) чинники розглядаються як події або явища, що виступають як непередбачувана причина іншої події або явища, здатної впливати на його виконання [4, с. 153].

У нашому дослідженні такими чинниками, які корелюють з професійними ролями, виконуваними сучасним учителем початкової школи, є його дії та вчинки у конкретній педагогічній ситуації. Ролі розглядаються нами як складова рольового профілю, що є компонентом рольової структури особистості, а чинники передбачають якісні зміни ролей.

Аналіз педагогічної діяльності вчителя, зокрема його професійних ролей, надав нам можливість визначити 12 чинників: “навчати дітей”; “підвищувати самооцінку дитини”; “надавати дітям можливість повірити у власні сили, відчуваючи себе більш упевнено і захищено”; “конструювати та налагоджувати разом із дітьми соціальні взаємини в групі однолітків”; “якісно виконувати свої професійні обов’язки”; “здійснювати шефство над учнями, надаючи їм кваліфіковані поради”; “добре розбиратися в характерах, переживаннях, поведінці учнів”; “дотримуватися норм професійної етики”; “доглядати та виховувати дітей”; “позитивно впливати на загальний настрій класу, сприяючи

ефективній діяльності кожного учня”; “прагнути до самовдосконалення”; “намагатися досягти високого рівня психологічної культури”. Характеристику кожного з чинників подано у таблиці.

Таблиця – Характеристика чинників, які корелюють з професійними ролями, виконуваними сучасним учителем початкової школи

№ п/п	Назва чинника	Зміст
1	Навчати дітей	Формування навичок засвоєння навчальної інформації, виконання навчальної діяльності; запам'ятовування навчального матеріалу; уміння вирішувати навчальні завдання й опановувати прийоми і способи їх вирішення; виконання дій контролю та самоконтролю, оцінки і самооцінки; залучення кожного учня до процесу усвідомленого засвоєння ним понять, опанування прийомів розумової діяльності та вмінь самостійно вчитися
2	Підвищувати самооцінку дитини	Формування судження учнів про міру наявності в них певних якостей, властивостей, навичок і вмінь у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком; формування критичного (оцінного) ставлення до себе та результатів своєї діяльності; формування адекватної самооцінки як складової, що сприятиме ефективному розвитку особистості
3	Надавати дітям можливість повірити у власні сили, відчуваючи себе більш упевнено і захищено	Уміння розуміти особистість дитини, її внутрішній світ, адекватно сприймати її поведінку; створення атмосфери довіри, взаєморозуміння і співпраці у дитячій групі
4	Конструювати та налагоджувати разом із дітьми соціальні взаємини у групі однолітків	Формування взаємостосунків між дітьми, збагачення їх соціального досвіду; забезпечення умов для становлення та розвитку цілісної особистості
5	Якісно виконувати свої професійні обов'язки	Усвідомлення учителем себе суб'єктом педагогічної діяльності, володіння високим рівнем теоретичних знань і практичних умінь; поєднання індивідуально-психологічних якостей з умовами сучасної освітньої парадигми
6	Здійснювати шефство над учнями, надаючи їм кваліфіковані поради	Вирішення вчителем психологічних проблем та педагогічних завдань; надання вичерпних і детальних інструкцій задля активізації пізнавальної діяльності учнів та формування в них умінь приймати відповідні рішення
7	Добре розбиратися в характерах, переживаннях, поведінці учнів	Усвідомлене знання дитячої психології і вміння використовувати це знання на практиці, орієнтуючись у вікових та індивідуальних особливостях учнів, що зобов'язує кожного вчителя бути знавцем дитячої психології і спостерігачем внутрішнього світу дитини
8	Дотримуватися норм професійної етики	Наявність професійної етики, що надає можливість реалізувати власні життєві принципи та переконання

№ п/п	Назва чинника	Зміст
9	Доглядати та виховувати дітей	Обов'язкове вміння цілеспрямовано, систематично і поетапно формувати особистість, впливаючи на психіку дитини, готуючи її до активної участі у громадському та культурному житті суспільства; піклування, допомога і нагляд за нею з метою охорони, контролю та забезпечення її комфортного стану
10	Позитивно впливати на загальний настрій класу, сприяючи ефективній діяльності кожного учня	Створення ситуації успіху, психологічного комфорту, демонстрація зразків поведінки і взаємин з урахуванням психології молодших школярів; вміння працювати на високому рівні довіри та взаєморозуміння
11	Прагнути до самовдосконалення	Бажання досягти більш високого рівня розвитку та самовдосконалення; сприяння розвитку самосвідомості, здійснення впливу на перебудову особистісної позиції, забезпечуючи при цьому здатність до діалогу, емпатії та рефлексії
12	Намагатися досягти високого рівня психологічної культури	Засвоєння системи психологічних знань, формування психологічної грамотності та компетентності; наявність високого рівня моральності, внутрішня налаштованість на професію і розвиток особистості учня

Висновки. Отже, рольові профілі, як один із важливих компонентів рольової структури особистості, є якісною характеристикою особистості професіонала. Ураховуючи актуальність та значущість цієї проблематики як для окремої особистості, так і для соціального оточення, в якому вона діє, можемо зробити висновок, що феномен рольової структури особистості заслуговує на більш глибоке дослідження та теоретичне вивчення.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаємо в дослідженнях особливостей виконання ролей суб'єктом професійної діяльності, які залежні від детермінуючих їх чинників, що корелюють із рольовою структурою особистості вчителя початкових класів та його професійною діяльністю.

Список використаної літератури

1. Берн, Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческих

взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Бернс ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1998. – 400 с.

2. Горностай, П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности : [монография] / Павел Петрович Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.

3. Морено, Я. Психодрама / Я. Морено ; [пер. с англ.]. – М. : Апрель Пресс, Экспо-пресс, 2001. – 528 с.

4. Немов, Р. С. Психологический словарь / Роберт Семенович Немов. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 560 с.

5. Parsons, T. The social system / T. Parsons. – Glencoe : Free Press, 1951. – 132 p.

6. Parsons, T. Family, socialization, and interaction process / T. Parsons, R. F. Bales.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2014.

Мирошник З. М. Взаимодействие основных компонентов ролевой структуры личности с факторами, ее детерминирующими

В статье проанализированы основные факторы (причины), влияющие на ролевые профили как главные компоненты ролевой структуры личности, раскрыто их содержание. Отражены особенности взаимодействия факторов с моделями поведения современного учителя. Доказано, что ролевые профили являются качественной характеристикой личности профессионала.

Ключевые слова: личность, ролевая структура, ролевая структура личности, фактор, ролевой профиль.

Miroshnyk Z. M. Interaction of the main components of role structure of personality with determining factors

Main factors (causes) that have an impact on role profiles as main components of role structure of a personality have been analyzed in the article. Content of these factors has also been studied in the article. Peculiarities of interaction of factors with behavioral patterns of modern teacher have been reflected. It has been proved that role profiles represent a qualitative characteristic of personality of a professional.

Since role as an element of structure of personality is determined by its place in a certain system of relationships with other people, and since personality faces a number of requirements which will inevitably be imposed depending on the system of expectations as to behavior of this personality in a specific situation, we can define role structure of personality as a system of behavioral patterns. Nowadays, there is a need for scientific rationale of content of pedagogical activity of teacher and for study of social and psychological factors, namely: role profiles and place of teacher in society, his or her social and professional roles, requirements of society as to

performance of these functions by the teacher. Purpose of the article is to determine psychological peculiarities of interaction of main components of role structure of personality with its determining factors.

Psychologists (A. Leontiev, R. Nemov, S. Rubinstein) view factors as events or phenomena which act as unforeseeable cause of other event or phenomenon and the cause can have an impact on progress of this event or phenomena.

In our study actions and behaviour of a teacher in a specific pedagogical situation represent factors that correlate with occupational roles performed by modern elementary school teacher. We view roles as an element of role profile which is a component of role structure of personality. Factors suggest qualitative changes in roles.

Analysis of pedagogical activity of a teacher and his or her occupational roles in particular gave us the opportunity to define 12 factors: “to teach children”; “to raise self-esteem of a child”; “to provide children with an opportunity to believe in one’s own abilities, thus feeling more confident and secured”; “together with children to create social relationships in a group of peers”; “to perform one’s professional duties well”; “to take children under patronage giving them pieces of advice”; “to have a good understanding of character, feelings, and behavior of pupils”; “to observe standards of professional ethics”; “to take care of children and educate them”; “to have a favorable impact on general climate in class promoting effective activity of each pupil”; “to strive for self-improvement”; “to try achieving a high level of psychological culture”.

Conclusions and prospects for further research include study of peculiarities of performance of roles by a teacher, taking into account that these roles depend on determining factors which correlate with role structure of personality of elementary school teacher and his or her professional activity. Role profiles as an important component of role structure of a personality represent a qualitative characteristic of personality of professional. Taking into account topicality and significance of this range of problems both for a particular person and for social environment where he or she exists, we can make a conclusion that phenomenon of role structure of personality should be studied in greater detail both theoretically and experimentally.

Keywords: *personality, role structure, role structure of the personality, factor, role profile.*